

Dood doet leven...

Een essay.

Introductie.

In oktober 2015 overleed mijn vrouw. We hebben bijna vijftig jaar samen doorgebracht, een mooi en rijk leven samen, zoals we het in de rouwadvertentie onder woorden brachten. Ook een leven met tegenslag en soms moeilijke omstandigheden, waarin ook andere doden te betreuren waren. Kortom, alles wat zich in een mensenleven kan voordoen. En aan dat gezamenlijk leven kwam vrij abrupt een eind. Het is de meest verdrietige gebeurtenis in mijn leven. Ingrijpender dan al die gebeurtenissen die eraan vooraf gingen.

Hoe verwerk je zoiets? Bestaat er zoiets als verwerken? Wat is rouw precies? Hoe lang duurt het voordat je er 'overheen' bent? En waar vind je troost voor je verdriet? Het zijn bijna niet te beantwoorden vragen. Er is zeker geen algemeen recept voor. Het verdriet is bijna nog dagelijks voelbaar. En in heel veel situaties, ook bijna dagelijks, komt de herinnering aan gezamenlijke gebeurtenissen weer boven, aan dat afgesloten gedeelde leven.

Er zijn in mijn ervaring twee lijnen waarlangs mijn persoonlijk rouwproces zich voltrekt of voltrokken heeft. Terugkijkend en terugdenkend komen vaak bepaalde uitspraken van anderen, van vrienden of bekenden, weer bovendrijven. Dat is één lijn, de lijn van de clichés zoals ik ze maar gemakshalve en enigszins ironiserend noem.

De andere lijn is de herkenning. Herkenning zoals ik die vind bij anderen die iets soortgelijks hebben meegemaakt. Of herkenning in de literatuur bij schrijvers die over dit onderwerp rechtstreeks of zijdelings gepubliceerd hebben. Die herkenning werkt als troost. Anderen hebben dit ook meegemaakt en konden hun gevoelens en gedachten onder woorden brengen. Dat is voor mij troost, soms meer dan een aai of een vriendelijk woord.

De clichés.

Rond het overlijden had ik intensief contact met een van mijn vrienden, iemand met een nuchtere kijk op het leven. En zo ook op de dood. De dood, zo zei hij, was voor hem niet anders dan de leegte die er voor ons bestaan al is. De periode waarin wij er nog niet zijn is vergelijkbaar met de periode na ons bestaan.

Ik vond ooit een zelfde gedachte schitterend onder woorden gebracht door Vladimir Nabokov in het autobiografische 'Speak, Memory' (Geheugen, Spreek), in de vertaling van Rien Verhoef. Ik citeer de beginregels van dit indrukwekkende boek:

"De wieg schommelt boven een afgrond en het gezond verstand zegt ons dat ons bestaan niet meer is dan een vluchtig kiertje licht tussen twee eeuwigheden van duisternis. Weliswaar zijn die twee een eeneiige tweeling, maar in de regel beziet de mens de afgrond voor de geboorte met meer kalmte dan die waarnaar hij (met zo'n vijfenveertig honderd hartslagen per uur) op weg is."

In het kortste toneelstuk dat ik ken ('Breath' van Samuel Beckett) is de handeling als volgt:

"Een zwak licht op het toneel dat bezaaid ligt met allerlei rotzooi. Dit duurt 5 seconden. Dan een zachte korte schreeuw gevolg door een inademing. Er komt meer licht bij. Stilte van 5 seconden."

Dan uitademing en langzaam afnemend licht tot beginstand. Nog een schreeuw, dezelfde die we al eerder hoorden. En dan nog een stilte van 5 seconden.”
Korter kan het leven niet samengevat worden.

Toch heeft Nabokov gelijk. We kijken met meer angst naar de dood dan naar onze geboorte. Immers we zijn een leven lang bezig geweest van alles te leren, we hebben al onze herinneringen opgeslagen, onze ervaringen, onze zorgvuldig opgebouwde en uitgebreide woordenschat, onze wijsheid, ons plezier en verdriet. En dat alles is opeens weg, definitief weg, verdwenen, met één rigoureuze streep doorgehaald. Zo makkelijk is het dus niet om laconiek te spreken van eenzelfde leegte. De leegte voor onze geboorte was werkelijk ‘leeg’. De leegte na onze dood is het negatief van de volheid van ons leven. Maar leeg is het wel, tenzij je gelooft in een leven na de dood.

Het tweede cliché dat zich in mijn geheugen heeft vastgehecht is afkomstig uit de receptiesfeer. Ik was aanwezig bij een afscheidsmiddag ter ere van een scheidende voorzitter. Daar kwam ik een zakelijke relatie tegen en ik vond het handig en verstandig om haar deelgenoot te maken van het overlijden van mijn vrouw. Misschien niet een gunstig moment met al die drankjes en vrolijk kletsende mensen om mij heen, maar ik vond dat ik het haar moest zeggen. Ik zag al aan haar gezicht, dat ze niet erg openstond voor zo’n mededeling. Haar enige reactie was dan ook: “Ja, de dood hoort bij het leven.” Merkwaardig dat ook die opmerking zo heeft postgevat in mijn denken over de dood. Ik kom hier nog uitvoerig op terug.

De literatuur als troost.

Het moet gezegd worden dat in de periode na die ingrijpende gebeurtenis in mijn leven de literatuur mij veel soelaas bood. Er verscheen in diezelfde tijd een mooi boek van de Spaanse schrijfster Rosa Montero met de veelzeggende titel “Het absurde idee je nooit meer te zien”. Zij beschrijft hierin wat er met haar gebeurde na het verlies van haar geliefde en spiegelt zich daarbij aan het lot van Marie Curie die op jonge leeftijd haar man verloor. Toch is het niet het boek dat op mij de meeste indruk maakte. Ik herlas in diezelfde tijd een ander boek, geschreven door Julian Barnes, ‘Hoogteverschillen’. Het is een betrekkelijk klein werk met beschouwingen over luchtballonvaart, fotografie en tenslotte over het verlies van zijn echtgenote na zo’n dertig jaar samen geleefd te hebben. In zijn compacte, heldere en betekenisvolle stijl vat hij alles samen wat ik op vrijwel identieke wijze beleefd heb en nog steeds beleef. Ik heb het nergens anders zo treffend beschreven gezien. Bij een ander onderwerp zou je spreken van een ‘feest der herkenning’.

Onze Nederlandse schrijver Arnon Grunberg, die zo’n beetje van alles verstand lijkt te hebben, schrijft een dagelijks stukje in de Volkskrant als ‘Voetnoot’. Op 26 juni 2017 schreef hij het volgende over rouw: “Tenzij je gelooft in een leven na de dood hebben de doden niets aan onze rouw. Rouwen is een noodzakelijke maar egocentrische bezigheid. In de joodse traditie wordt de duur ervan dan ook beperkt tot een jaar.”

Anders geformuleerd: rouwbeklag is zelfbeklag.

Gelukkig heeft Barnes dit soort misvattingen al voorzien in zijn boek. Hij geeft bij voorbaat al een voor mij afdoend antwoord: “Dergelijke benaderingen proberen het verdriet te minimaliseren — en met de dood hetzelfde te doen. Het is waar dat een deel van mijn verdriet zelfgericht is [...], maar het gaat meer, veel meer, om haar: kijk toch wat zij is kwijtgeraakt nu ze het leven verloren heeft. Haar lichaam, haar geest; haar stralende nieuwsgierigheid naar het leven.”

Ik vraag mij af, als je zoals Grunberg rouw alleen als zelfbeklag beschouwt, of dan omgekeerd de liefde voor je beminde alleen liefde voor jezelf betekent. Opvallend overigens is de toevoeging in zijn 'Voetnoot': Tenzij je gelooft in een leven na de dood... Ik kom hier ook nog op terug.

De filosofie als troost?

Vanaf december 2016 tot aan het eind van dat jaar volgde ik aan de Internationale School voor Wijsbegeerte de cursus 'Op leven en dood', waarin de diverse stromingen en gedachten van filosofen over leven en dood aan bod komen —wat zij in de loop der eeuwen gedacht en geformuleerd hebben. Een van de belangrijkste redenen waarom ik deze cursus volgde, was de vraag of de filosofie mij op eenzelfde wijze troost kan bieden als ik ondervond bij het lezen van diverse literaire werken. Het is dan ook meteen, globaal gesproken, de filosofische onderzoeksvraag die ik in het vervolg van dit essay aan de orde zal stellen.

Ik haast mij om die vraag nader te preciseren. Immers het begrip 'troost' is zo individueel bepaald en zo emotioneel beladen dat het voor een onderzoeksvraag beter is te spreken van 'herkenning'. Wat herken ik in de diverse filosofische beschouwingen? Wat komt overeen met mijn eigen ervaring en gedachten, of wat verheldert mijn denken over de dood en mijn beleving daarvan? Je zou je zelfs kunnen afvragen: op wat voor momenten komen die filosofische gedachten in het geheel *niet* overeen met die van mijn belevings- en denkwereld.

'De filosofie' als begrip is zeker te ruim genomen, voor zover dé filosofie al bestaat en je misschien beter kunt spreken van filosofieën. Om elke pretentie te vermijden, kan ik als leek alleen maar spreken van de filosofie zoals die in deze cursus tot mij is gekomen en werd toegelicht door beide docenten. Dat is zeker een beperking. En daar wil ik nog een tweede restrictie aan toevoegen: het gaat om filosofie zoals ik die als amateurdenker begrijp en begrijpen kan.

Met al dit voorbehoud wil ik mij nu wagen aan de beschrijving van die momenten waarop deze cursus filosofie mij helderheid verschafte in het al dan niet overeenkomen van relevante beschouwingen over de dood en het herkennen daarvan.

De axiale wending.

In de westerse cultuurgeschiedenis (in zekere zin ook in die van de Aziatische beschaving) is sprake van een duidelijke omslag in het denken over dood en leven. Die wending deed zich al vroeg voor, je zou kunnen zeggen al een millennium voor onze jaartelling binnen het joodse geloof en niet veel later in de klassieke Griekse en Romeinse Oudheid. Langzaam maakt het mythische denken, waarin dood en leven niet te onderscheiden zijn, waarin de mens onderdeel van de natuur is, plaats voor een andere zienswijze. De mens wordt zich bewust van het onderscheid tussen leven en dood, hij moet iets gaan doen met zijn leven, niets is meer vanzelfsprekend, niets is langer zonder meer 'gegeven'.

In de mythische wereld is er geen overgang tussen boven- en onderwereld, tussen de wereld en een hiernamaals. Maar dan gaat de mens nadenken over de dood. Van mythe naar logos.

De Duitse psychiater en filosoof Karl Jaspers (1883-1969) heeft deze ommekeer omschreven met het begrip axiale wending. Axiaal in de betekenis van spilvormig, de as waaromheen de mens zijn nieuwe denken vorm geeft, de omwenteling van zijn mensbeeld.

Ik vind dit begrip buitengewoon verhelderend, niet zo zeer als herkenning, meer eerder intrigerend en inspirerend. Het ontlokte bij mij in elk geval een keten aan associaties. Daarbij vroeg ik mij af in hoeverre dit proces van mythe naar logos ook in deze tijd ons denken beïnvloedt. Zijn we als moderne mens wel zo aan het mythische denken ontgroeid? En geeft dat nieuwe humanistische denken wel antwoord op al onze vragen? Beperkt het denken zich tot nuchtere feitenkennis, tot een rationeel en koel beschouwen van de wereld om ons heen? Of sluipen er niet voortdurend allerlei mythische denkbeelden onze gedachtengang binnen? Moeten we een hiernamaals in wat voor vorm ook als mythisch dus als onbestaand beschouwen?

Ik betrachte mij er soms op bij het zien van een vlinder toch stiekem te denken dat daar de ziel van mijn overleden echtgenote voorbij fladderde. Ooit las ik dat in het Balinese hindoeïsme vlinders als 'boodschappers van de hemel' worden gezien. Ik weet als nuchter denkend westers mens dat het onzin is. Even grote onzin als de consideratie die ik tegenwoordig heb bij het doodslaan van vliegen of het verdelgen van slakken in mijn tuin. Eerbied voor het leven zou je kunnen zeggen. Terwijl ik wel het vlees eet van door anderen doodgeslagen dieren. Hoe tegenstrijdig kan een mens zijn.

In mij gaan mythos en logos voortdurend de strijd aan.

Maar dat wij trachten zo helder en logisch mogelijk over dood en leven te denken, uitgaand van de individuele en sterfelijke mens, daarover is geen misverstand mogelijk. Ik vond het begrip van de axiale wending in zekere zin een *eyeopener*, een verhelderend inzicht in het denken over leven en dood.

De klassieke Oudheid.

Een denker als Plato (427-347 v. Chr.) kan terecht beschouwd worden als de oervader van de filosofie. Het denken van Plato ligt ten grondslag aan al wat daarna gedacht is over de mens, over de wereld, over het leven. Zo'n twee en een half millennium later, met de blik van nu, lijkt hij bijna te worstelen met zijn theorie over de onsterfelijkheid van de ziel. Zijn redenering is in elk geval vrij gecompliceerd. Hij stelt zich de menselijke ziel voor met het beeld van een wagenmenner die een tweespan ment. Twee paarden waarvan het ene paard goedschiks en welwillend is, het andere paard tegendraads en behept met slechte driften. De wagenmenner (het verstand) moet proberen dat span in toom te houden.

Maar dan, wat gebeurt er met die ziel, wanneer de mens sterft?

Dat is in de eerste plaats afhankelijk van de zuiverheid van de ziel. Wanneer deze, zoals hij betoogt via de woorden van Socrates, 'het lichaam links laat liggen'. Filosofie betekent in zijn opvatting je voorbereiden op de dood. Door te filosoferen kan de ziel gereinigd worden. En vervolgens: "...als de ziel in reine staat verkeert, gaat zij naar de onzichtbare, goddelijke, onsterfelijke en wijze plaats waar ze gelijkens mee vertoont." Dit is een welhaast te korte samenvatting van zijn uiteindelijk meer uitgebreide en gecompliceerde denkwijze.

Maar dan, nog geen eeuw later komt de Griekse filosoof Epicurus (341-270 v. Chr.) met een radicaal andere visie op de ziel. De ziel is sterfelijk, zo betoogt hij. Even sterfelijk als de mens zelf. Zo simpel is het en niet anders. Als de mens sterft, sterft ook de ziel. Van hem zijn de bekende en vaak geciteerde woorden: "Wanneer wij er zijn, is de dood er niet en wanneer de dood er is, zijn wij er niet meer". Geen zielsverhuizing, geen hiernamaals, niets van dit alles. En de goden dan in die fantasievolle Griekse godenwereld? Ze zijn er nog wel in de filosofie van Epicurus, maar ze hebben geen deel

meer aan ons leven. Je zou kunnen zeggen dat ze hun eigen bestaan hebben en geen invloed meer uitoefenen op dat van ons.

Wat is nu het doel van het leven, wanneer we niet in een ander leven terugkeren? Geluk, zegt Epicurus, daar dienen we naar te streven. Leven zonder pijn, zonder angst. En zo'n gelukkig leven wordt niet bezorgd door feesten of drinkgelagen. Integendeel, waar we ons op moeten richten is een sober en gezond leven. Samen met zijn volgelingen trekt hij zich terug uit de wereld in een tuinachtige omgeving, waarin allen gelijk zijn. Een paradijselijk soort communisme zou je kunnen zeggen, een kibboets *avant la date*. Zijn filosofie werd enkele eeuwen later overgenomen door de Romeinse denker en dichter Lucretius (99-55 v. Chr.). Hij schreef een lofdicht op Epicurus, *De Rerum Natura*, over de dingen van de natuur. Ook hij gelooft niet in de onsterfelijkheid van de ziel of in zielsverhuizing. Dat laatste toont hij bijna met humor aan in zijn regels: 'Maar als de ziel onsterfelijk was en steeds van lichaam wisselde, waren schepsels niet homogeen van aard. Hyrcaanse honden zouden vluchten voor de aanval van een gehoornd hert, een havik in de lucht nam sidderend de wijk bij nadering van een duif, en de mensen waren redeloos en de dieren redelijk.'

De gedachtenwereld van Epicurus spreekt mij aan. In een afgesloten en omheinde tuin (*kèpos* in het Grieks) hoef ik niet te leven en geluk alleen is ook niet zaligmakend, saai zou ik willen zeggen. Maar de gedachte dat het leven met de dood ophoudt heeft zeker consequenties voor de manier waarop je je leven probeert vorm te geven. Je hebt maar één leven en het is nu of nooit.

Een kleine uitweiding.

Mijn vrouw werkte als psychotherapeute in de geestelijke gezondheidszorg. Ze was daarbij de Freudiaanse, psychoanalytische theorie toegegaan en paste die op een eigentijdse en flexibele wijze toe in haar werk. Ze las veel. Een van de boeken die ze op het laatst van haar leven herlas was *De opstand van de Massamens* door José Ortega y Gasset (1883-1955). Naast een scherpzinnige analyse van de maatschappelijke ontwikkelingen in zijn tijd (die overigens moeiteloos te vertalen zijn naar die waarin wij nu leven), ziet hij vooral als opdracht van de moderne mens dat hij zijn talenten dient te ontwikkelen. Dat is naar zijn idee de zin van het leven. Niet het geluk als opdracht, maar het ontwikkelen en ontplooien van je persoonlijke mogelijkheden. Daar draait het om in zijn visie.

Na haar overlijden las ook ik dit boek en constateerde dat wij beiden een zelfde soort levensvisie nastreefden. Epicurus leek ons te zijn voorgegaan, op zijn manier.

Geen geluk, maar vervulling van talenten en door de natuur gegeven capaciteiten.

De opstanding van Lazarus.

Onze westerse cultuur wordt al eeuwenlang beheerst door een joods-christelijke geloofsovertuiging. De Verlichting heeft daar weliswaar een andere draai aan gegeven, te vergelijken wellicht met de eerder genoemde axiale wending, maar ons dagelijks leven is nog steeds doordrenkt van denkbeelden, ideeën, moraliteiten die verbonden zijn aan deze eeuwenoude religies met hun vastgewortelde tradities.

Zelfs een vrijdenker als Grunberg blijft zich behoedzaam uitdrukken wanneer hij over de dood spreekt: "...tenzij je gelooft in een leven na de dood."

Niet alleen bij gedachten over een hiernamaals, maar ook over de schepping van de wereld en het ontstaan van de mens is het moeilijk ons christelijk denken buiten werking te stellen. Maar na Darwin en de door hem geformuleerde evolutieleer, wordt

het nog moeilijker, zonet onmogelijk, om te geloven in een Schepper die heel ons bestaan bestiert, die waakt over leven en dood, die heer en meester is over hemel en aarde. Natuurlijk, onze vragen over het ontstaan van leven in al zijn oneindige vormen, over het ontstaan van het heelal met al zijn duizelingwekkende afmetingen, al die vragen zijn niet simpel te beantwoorden wanneer we afzien van een godsbesef. Maar om al wat in het Oude en Nieuwe Testament staat als onomstotelijke waarheid te beschouwen, lijkt in onze tijd niet meer van toepassing. Het zijn op zijn minst prachtige verhalen vol levenswijsheid en stichtelijke voorbeelden. Ze hebben aanleiding gegeven tot schitterende kunstwerken, de schilderijen van Rembrandt, Bach met zijn honderden cantates en passiemuziek, toneel, gedichten, romans — onze cultuur is er vol van. Maar het zal duidelijk zijn dat, wanneer het over leven en dood gaat, wanneer de vraag aan de orde is van troost of herkenning, ik niet snel mijn toevlucht zal zoeken tot de westerse godsdienstvormen.

Of iets, of iemand leeft valt meestal duidelijk te constateren. Hetzelfde geldt, misschien nog in heviger mate, voor de dood. Dood is dood, zou je zeggen. Of toch niet helemaal?

Lazarus is al vier dagen dood en inmiddels begraven. Dan verschijnt Jezus. De steen van het graf wordt weggehaald en Jezus roept: “Lazarus, kom naar buiten!” En zie, de gestorvene komt weer naar buiten, wandelt zijn graf uit. Dit is in het kort de geschiedenis van Lazarus die opgewekt werd uit de dood.

De hedendaagse Franse filosoof Jean-Luc Nancy ziet dit verhaal als een parabel, waaruit we kunnen leren dat het niet zozeer gaat om een verrijzenis uit de dood, maar dat de dood zelf als het ware opstaat en zijn plaats opeist in het leven; je zou kunnen zeggen een verstrengeling van leven en dood in het leven. Aldus Laurens ten Kate in zijn bespreking van Nancy’s denkbeelden. Ten Kate werkt deze gedachten ook op andere wijze uit in zijn artikel ‘Chris’, een persoonlijk verhaal over een oom die bij een verkeersongeluk is omgekomen. Ook daarin wordt eenzelfde gedachte verwoord: de dood wordt het leven in getrokken, zo formuleert hij het. Ontkenning van pijn, verlies en dood die onze cultuur zo kenmerkt, leidt ertoe dat we onszelf ontrouw worden. In mijn eigen woorden: we moeten de doden opzoeken en door de herinnering (de foto op de schoorsteenmantel) komt de overledene weer in het leven.

De eveneens Franse filosofe Françoise Dastur baseert zich op Heidegger en de fenomenologie en komt tot een soortgelijke opvatting over de dood. Heel kort samenvattend: de dood eist zijn plaats op in het leven.

Ik doe een poging om deze gedachte vertalen naar mijn eigen beleving. Nog dagelijks keren de herinneringen terug aan mijn overleden echtgenote. En elke keer is er een andere kleur, een andere nuance, een ander beeld, maar steeds keert haar dood weer terug in mijn leven. Zo zou je het kunnen omschrijven.

Maar, ook al is het zo dat al die herinneringen blijven bestaan en dat we op elk moment terug kunnen denken of kunnen reflecteren op dat eens geleefde leven, het feit blijft dat we de overledene niet meer kunnen opzoeken of zij ons. Ze bestaan niet meer fysiek in ons leven.

Het lijkt alsof de dood twee representanten heeft.

In de eerste plaats de dood als fysieke, feitelijke gebeurtenis, onherroepelijk, onomkeerbaar, onherstelbaar.

En als tweede mogelijkheid de dood als abstract begrip, maar radicaal verschillend van die eerste notie: het onomkeerbare definitieve feit van het sterven.

In het geval van Lazarus: als hij echt dood is, is zijn opstanding een onmogelijk wonder. Maar als we zijn dood allegorisch bekijken, dan wordt het inderdaad de verstrengeling van dood en leven. Dan kan de dood weer in ons leven verschijnen, zijn plaats opeisen, zoals dat bij Nancy en Dastur nader is uitgewerkt.

Ik keer weer even terug naar Julian Barnes.

Hij was door het overlijden van zijn vrouw zo aangeslagen dat hij een tijd overwoog zelf uit het leven te stappen. Vervolgens kwam hij tot het inzicht dat ze “voor ze überhaupt nog leefde, in mijn herinnering leefde [...], ik was haar opperherinneraar. Als ze al ergens was, dan was het in mij, geïnternaliseerd. Dat was normaal. En het was net zo normaal —en onbetwistbaar— dat ik er niet uit zou kunnen stappen omdat ik haar dan ook zou doden. Dan zou ze voor de tweede keer sterven...”

Dat was voor hem de reden om geen eind te maken aan zijn eigen bestaan.

Ik zou hier een kanttekening bij willen maken en ik zou tegen Julian Barnes willen zeggen dat hij hier een denkfout maakt. Door zelfmoord zou hij de herinneringen aan zijn geliefde doden, niet de geliefde zelf.

Toch blijft die wens om doden weer tot leven te wekken, zoals de prins in het befaamde sprookje. Maar het is een wens die geen werkelijkheid kan worden.

Een hemels perspectief.

In de negentiende eeuw hadden ontdekkingsreizigers bij het ontdekken van nieuw gebied op onze aarde een beperkt gezichtsveld. Het was slechts mogelijk alleen vanaf de aarde de nieuwe gebieden in ogeschouw te nemen. Wij in onze tijd hebben een veel breder perspectief: we kunnen vanaf grote hoogte de aarde waarnemen, in onze dagen zelfs vanaf andere planeten.

Zo ongeveer heb ik de cursus filosofie over leven en dood ervaren, zeker vanaf het moment na de periode waarin de opvattingen in de klassieke oudheid besproken werden.

Van grote afstand zag ik de toppen van het wijsgerig landschap dat zich voor mijn geestesoog ontvouwde.

De grote bergtoppen kan ik slechts globaal vanuit dit perspectief weergeven. Waar nodig daal ik even af voor meer details.

De eerste grote top die ik ontwaarde was die van Desiderius Erasmus (1466-1536), die in latere tijd werd gezien als de eerste humanist. Hij zegt dat niet Christus ons voorbereidt op de dood, maar dat we dat zelf moeten doen. Het is een nieuwe fase in de axiale wending: de mens herontdekt zichzelf, het is het ontstaan van het individualisme. Iets verderop zien we Michel de Montaigne (1533-1592) die zich in zijn Essays aan zelfonderzoek wijdt: hoe te leven, hoe om te gaan met de dood? Opmerkelijk is dat hij nergens naar de Bijbel verwijst, hij baseert zich op de filosofen uit de klassieke Oudheid. Je moet niet voor de dood op de vlucht gaan, zegt hij, je moet leren sterven. En als je dat goed doordent, heb je Christus niet nodig. Een opmerkelijk standpunt voor iemand uit die tijd.

Dan maken we een sprong in de tijd en in het landschap.

Ook Hegel (1770-1831) zegt dat we de dood meester moeten worden, hem in moeten bouwen in het leven. Dat leven is een dialectisch proces, zegt hij. Niets rust in zichzelf, niets valt samen met zichzelf. Alles wordt pas zichzelf via de ander. Het is een

voortdurend proces. Ik kan pas mezelf zijn door mezelf prijs te geven aan de ander. Symbolisch 'sterf' ik in relatie tot de ander. Het is als de relatie tussen een meester en een knecht, beiden hebben elkaar nodig. Een meester is geen meester als hij geen knecht heeft, en vice versa. Je zou kunnen zeggen dat we eerder sterven om te leven dan dat we leven om te sterven.

Dood doet leven, lijkt Hegel te zeggen.

En dan komt Kierkegaard, Søren Kierkegaard (1813-1855), de levensfilosoof. Hij breekt met de klassieke retorica, het logisch denken in vraag en antwoord. Hij wil niet meer voor een academisch publiek schrijven, maar voor alle mensen. Het gaat bij hem om de vraag hoe wij moeten leven.

Er vond een zekere herkenning plaats bij een detail in een van zijn betogen, toespraken zoals hij ze noemt.

Hij beschrijft een knecht of arme man die in zijn spaarzame vrije uren naar een graf gaat om een dode te herdenken. Hij denkt dan in ernst ook aan zijn eigen dood. Maar zijn tocht wordt ook een uitstapje. Hij geniet van zijn vrijheid en de omgeving.

Aan het eind van dit betoog of toespraak komt dit gegeven in andere woorden terug. Dan heeft Kierkegaard gezien dat de dood beslissend is (tot hier en niet verder), onbepaalbaar (je weet het nooit wanneer hij komt) en onverklaarbaar (waarom? we zullen het niet weten). De dood, zegt hij, is het laatste van alles. Onverklaarbaar. En dat is de grens. En de enige betekenis is aan de dood terugwerkende kracht te verlenen, haar te maken tot een aansporing in het leven.

Op de geboortedag en sterfdag van mijn echtgenote bezoek ik de urn die zich op de begraafplaats in Westerveld bevindt. Ik ga daar op de fiets heen. Ondanks alle ernst is dat een heerlijke tocht vanuit Haarlem door de duinen. Het zijn dezelfde gedachten die door mij heengaan als ik vond in deze tekst bij Kierkegaard.

Verder in de tijd zijn er nog een paar grote toppen die in de cursus besproken werden: Friedrich Nietzsche en Martin Heidegger.

Nietzsche (1844-1900).

Er breekt een nieuw tijdperk aan in het Westerse denken. Filosofie als levenskunst. De filosoof als kunstenaar, levenskunstenaar.

God wordt dood verklaard. Dat betekent dat wij ons zélf tot waardenscheppend subject moeten verklaren. Zoals ook de Christelijke leer door mensen is geschapen, zullen wij nu een nieuwe weg dienen te bewandelen. De nieuwe mens zal boven zichzelf uit moeten stijgen, zich moeten voortbewegen als een koorddanser over het slappe koord. En we zullen het leven moeten omarmen, iets anders zit er niet op.

Nietzsche benadrukt ook het lichamelijke dat zo lang verwaarloosd is en veracht in de westerse cultuur. We zijn een lichaam met vermogens, houdt hij ons voor.

Het klinkt als een revolutionaire oproep tot herwaardering van al onze waarden.

Nietzsche kan gezien worden als de grondlegger van een nieuwe filosofie met een nieuwe eigen taal.

Heidegger (1889-1976).

Nu God dood is, is de mens onderworpen aan het lot. De aarde is een plek van sterfelijkheid. Daarom moet je de aarde liefhebben. Ons bestaan is tijdelijk. Ons bestaan is Sein zum Tode, zoals Heidegger het benoemt.

Die gedachte is verder door hem uitgewerkt. Hij is nauwkeurig en op alle mogelijke manieren nagegaan wat dat Sein betekent. Het is niet zomaar zijn, het is meer dan dat. Het is er-zijn. Waarbij dat *zijn* ook nog eens als worden beschouwd dient te worden als in wording zijn: zijn in de tijd.

Dat woordje 'er' geeft aan dat we er zijn in betrekking tot de wereld om ons heen. Die betrekkelijkheid is het kenmerk van het leven. Het is zijn-in-de-wereld. En we zijn verantwoordelijk voor de wereld om ons heen, voor alles wat voorhanden is. We hebben de zorg voor die wereld. Voor de mensen om ons heen, maar ook voor de dingen, het gereedschap, 'tuig' noemt hij het in de zin van gereedschap. En dus ook de zorg voor anderen, dat door hem Fürsorge wordt genoemd, het mede-zijn met de anderen. De dood is de oereigen mogelijkheid van het er-zijn. De dood is betrekkingloos (in tegenstelling het zijn), maar (zie ook Kierkegaard) de dood is onbepaald en zeker. Wanneer de dood komt weten we niet, maar het is zeker dat hij eens komt. De dood is bedreigend, waardoor men de neiging heeft voor de dood te vluchten. Er is moed voor nodig om die dreiging te weerstaan.

Tot zover een aantal begrippen uit de zijnsleer van Heidegger. Het is bepaald geen eenvoudige leer. Ook door het eigen taalidoom van Heidegger is zijn leer moeilijk toegankelijk. Er is beslist meer tijd en studie voor nodig dan dat enkele college waar ik mijn kennis uit put.

Ondanks die oppervlakkige en korte kennismaking maakte zijn filosofisch betoog veel indruk op mij. Het is in mijn ogen een compact en tot in alle details uitgedacht en consequent denksysteem. Het 'zijn' verkend in al zijn mogelijkheden.

En dan komt nog een filosoof uit de vorige eeuw in zicht: Emmanuel Levinas (1906-1995).

Deze Franse filosoof heeft de zijnstheorie van Heidegger verder uitgewerkt en er zijn eigen draai aan gegeven. Essentieel voor zijn gedachtegang is de betrekking tot de Ander. De Ander bepaalt wat wij doen.

Hij spreekt hierbij over het Gelaat van de ander, waarbij dat gelaat niet in fysieke zin opgevat moet worden als een gezicht, maar in abstracte zin, het is een metafysisch begrip. En dat Gelaat kan tot ons spreken, tenminste als wij ons er voor openstellen. Mede door zijn eigen oorlogservaring en zijn joodse achtergrond geeft hij een bijzondere betekenis aan die Ander. "Dood mij niet, laat mij leven", zegt de Ander, als je goed luistert.

De onderzoeksvraag.

Nu wordt het tijd weer terug te keren tot mijn onderzoeksvraag. Waar vindt de herkenning plaats bij al deze filosofische theorieën en bespiegelingen?

Ik was zeer van de indruk van Heidegger's systeem. Dat logisch en consequent geconstrueerde bolwerk van begrippen en gedachten, sprak mij zeer aan. Het wekte bewondering bij me op. En toen ik vervolgens geconfronteerd werd met de ideeën van Levinas, vond ik die bij een eerste reactie zweverig en op vage gevoelens en emoties gebaseerd. Natuurlijk begrijp ik zijn theorie vanuit zijn persoonlijke ervaring ("Dood mij niet!"), maar na Heidegger vond ik dit een merkwaardige ontwikkeling.

En toch...

In een van onze bijeenkomsten bestudeerden wij een klein gedeelte van een van zijn teksten (Tussen ons). Levinas spreekt hier over de liefde, de kracht van de liefde die ons uittilt boven de dood, de liefde die sterker is dan de dood. Het menselijke dat meer is dan wat Heidegger onder Fürsorge verstaat. Het gaat om de ongerustheid voor

andermans dood, die uitgaat boven de zorg voor zichzelf. De verantwoordelijkheid die je voelt voor de dood van de Ander.

Bij al mijn scepsis over wat zweemt naar een soort zweverigheid, ondanks al die nuchterheid, en tot mijn eigen grote verwondering, vond hier de herkenning plaats die ik niet had bij dat monumentale en in menselijke zin koude systeem van Heidegger. Ik werd er persoonlijk door geraakt. De associaties aan het overlijden van mijn echtgenote waren talrijk. Die laatste weken en de periode vlak na haar sterven waren gekenmerkt juist door wat Levinas beschrijft.

Dood doet leven...

In een vlaag van overmoed heb ik mijn essay deze titel meegegeven. Natuurlijk kunnen wij de doden niet meer tot leven wekken. Het is tot hier en niet verder.

Maar opmerkelijk is dat veel filosofen toch een poging doen om de dood een plek te geven binnen het leven. Het is er onlosmakelijk mee verbonden, dat is evident.

Hoewel we daar niet elk moment bewust van zijn, bepaalt de dood voor een groot deel de kwaliteit en de waarde van ons leven.

Vanaf Epicurus tot aan de moderne filosofen is die verbondenheid tussen dood en leven een constant gegeven.

Het sterven van de ander ontketent zowel bij de stervende als bij degene die bij dat sterven aanwezig is een verhoogd bewustzijn van het leven. Ik durf zelfs te beweren dat het, voor zover mogelijk, nieuwe energie geeft, hoe tijdelijk ook.

Levinas benoemt dit voor mijn gevoel heel sterk en noemt dit zonder enige reserve: liefde.

Hans van Hechten, november 2017

Literatuur:

1) Vladimir Nabokov, Geheugen, spreek
Vertaling Rien Verhoef.
De Bezige Bij, 1992

2) Julian Barnes, Hoogteverschillen
Vertaling Ronald Vlek
Atlas Contact, 2013

3) José Ortega y Gasset, De opstand van de massamens
Vertaling Diederik Boomsma
Lemniscaat 2015

4) Alle in de ISVW-cursus "Op leven en dood" aangereikte teksten .
Docenten: Jan Flameling en Laurens ten Kate.
Januari-december 2017.